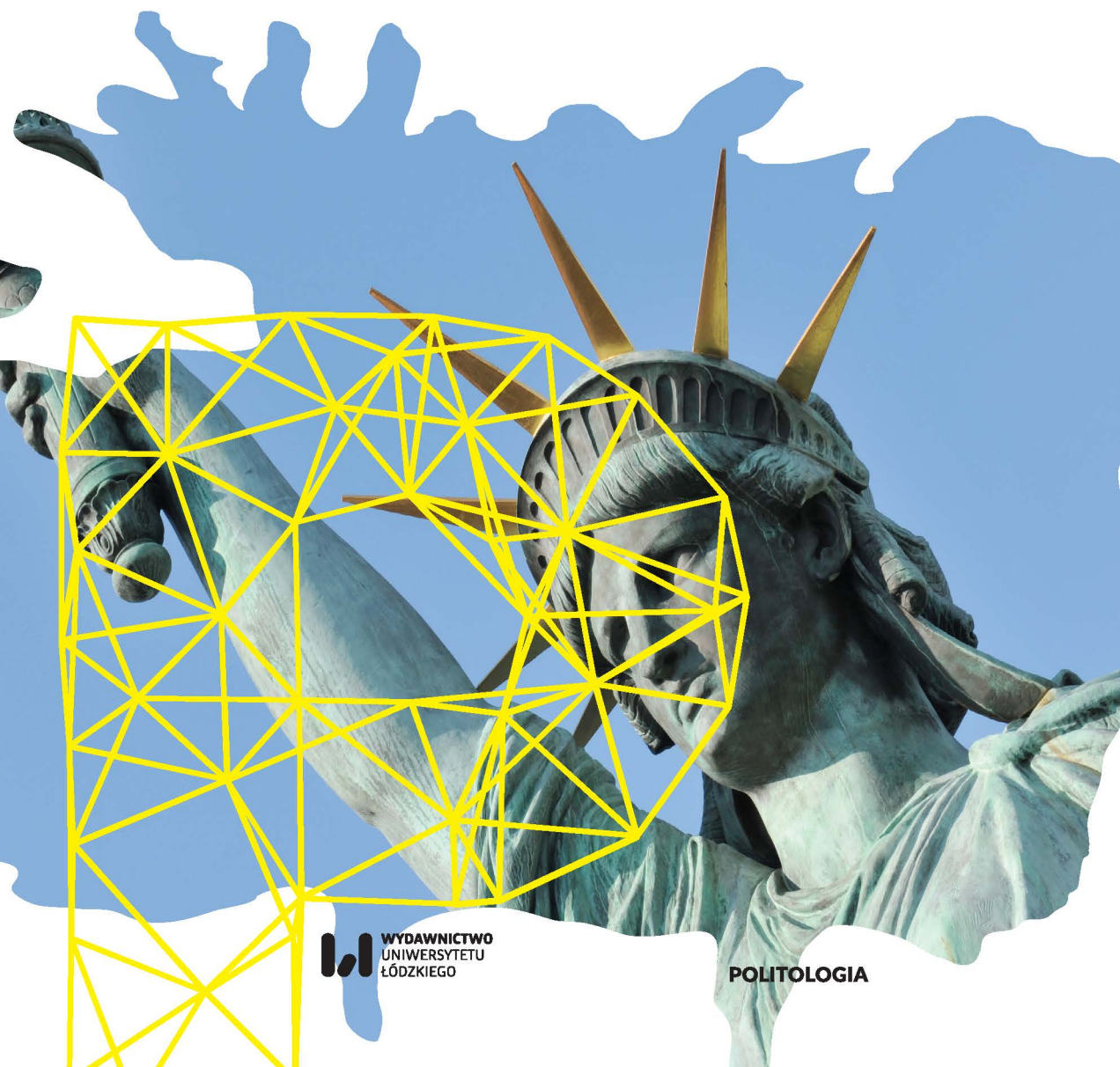

Grzegorz Nycz

USA wobec zakończenia zimnej wojny

Liberalny consensus ery końca historii
(1989–2000)

**WYDAWNICTWO
UNIwersYTETU
ŁÓDZKIEGO**

POLITOLOGIA

USA wobec zakończenia zimnej wojny

Liberalny consensus ery końca historii
(1989–2000)

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

Grzegorz Nycz

USA wobec zakończenia zimnej wojny

Liberalny consensus ery końca historii
(1989–2000)

 WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO
Łódź 2021

POLITOLOGIA

Grzegorz Nycz – Uniwersytet Pedagogiczny im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie
Wydział Nauk Społecznych, Instytut Politologii, Katedra Studiów Obszarowych
30-084 Kraków, ul. Podchorążych 2

RECENZENT

Grzegorz Ciechanowski

REDAKTOR INICJUJĄCY

Witold Szczęsny

OPRACOWANIE REDAKCYJNE

Aneta Tkaczyk

SKŁAD I ŁAMANIE

Munda – Maciej Torz

KOREKTA TECHNICZNA

Leonora Gralka

PROJEKT OKŁADKI

krzysztof de mianiuik

Zdjęcie wykorzystane na okładce: © Depositphotos.com/lucianmilasan

© Copyright by Grzegorz Nycz, Łódź 2021

© Copyright for this edition by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2021

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
Wydanie I. W.09865.20.0.M

Ark. wyd. 15,5; ark. druk. 16,625

ISBN 978-83-8220-053-9

e-ISBN 978-83-8220-054-6

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
90-131 Łódź, ul. Lindleya 8
www.wydawnictwo.uni.lodz.pl
e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl
tel. 42 665 58 63

Spis treści

Podziękowania	11
Wstęp	13

Rozdział 1

PROMOCJA DEMOKRACJI – CEL CZY INSTRUMENT POLITYKI ZAGRANICZNEJ USA?	15
1.1. Demokracja, demokracja liberalna i demokratyzacja a rola USA na arenie międzynarodowej	16
1.2. Wpływ czynników zewnętrznych na procesy demokratyzacji – stanowiska teoretyczne	18
1.3. Amerykańska promocja demokracji – zarys zagadnienia	22
1.4. Meandry amerykańskiej polityki krzewienia demokracji po zimnej wojnie	29

Rozdział 2

WSPIERANIE PROCESÓW DEMOKRATYZACJI W POLITYCE ZAGRANICZNEJ STANÓW ZJEDNOCZONYCH W LATACH PREZYDENTURY GEORGE’A H.W. BUSHA	35
2.1. Uwagi wprowadzające	36
2.2. Problemy demokratyzacji w ogólnych założeniach amerykańskiej polityki międzynarodowej w latach 1989–1993	39
2.2.1. Administracja G.H.W. Busha wobec głównych problemów polityki zagranicznej u progu nowej ery	39
2.2.2. Sprawy demokratyzacji w strategii bezpieczeństwa administracji G.H.W. Busha	43
2.2.3. Wspieranie demokratycznych przemian w zarysach nowej amerykańskiej polityki bezpieczeństwa regionalnego	48

Spis treści

2.3. Kwestia wspierania demokratyzacji w polityce USA wobec przemian w bloku wschodnim	51
2.3.1. Schyłek ery <i>containment</i> i poszukiwanie nowej polityki wobec ZSRR i krajów bloku wschodniego	51
2.3.2. USA wobec wydarzeń roku 1989 w Europie Wschodniej	55
2.3.3. Reakcja USA na przemiany w ZSRR	59
2.3.4. Nowe kierunki polityki USA wobec Europy Wschodniej. <i>SEED Act</i>	61
2.3.5. USA wobec budowy nowego ładu europejskiego	67
2.3.6. USA wobec przemian Europy Środkowej i Wschodniej w latach 1990–1991. Rola NATO i KBWE z perspektywy amerykańskiej	72
2.3.7. Implementacja amerykańskich programów wspierania demokracji w Europie Wschodniej: rola USAID, NED i Kongresu	77
2.4. Polityka USA wobec przemian ustrojowych w ZSRR i procesów demokratyzacji w dawnych republikach radzieckich	84
2.4.1. Sprawy demokratyzacji w polityce USA wobec rozkładu ZSRR (1990–1991)	84
2.4.2. Rola promowania demokracji w nowych założeniach polityki USA wobec ZSRR po sierpniu 1991 roku	91
2.4.3. Promocja demokracji w polityce USA wobec Rosji i krajów byłego Związku Radzieckiego w 1992 roku: ustawa <i>Freedom Support Act</i>	95
2.5. Stany Zjednoczone wobec problemów demokratyzacji w Ameryce Łacińskiej w latach 1989–1993	99
2.5.1. Promocja demokracji jako forma ingerencji USA w przemiany polityczne krajów Ameryki Łacińskiej	99
2.5.2. Metody polityki promowania demokracji na zachodniej półkuli	101
2.5.3. Promocja demokracji na forum OPA w latach 1989–1993	103
2.5.4. USA wobec przemian politycznych w Nikaragui po 1989 roku	105
2.5.5. Sprawy demokratyzacji w amerykańskiej polityce wobec Panamy w latach 1989–1990	108
2.5.6. Działania USA na rzecz demokratycznych przemian na Kubie w latach 1989–1992	111
2.5.7. Poparcie USA dla demokratyzacji Haiti w latach 1990–1993	112
2.6. Podsumowanie	115

Rozdział 3

AMERYKAŃSKA POLITYKA PROMOWANIA DEMOKRACJI W LATACH PIERWSZEJ ADMINISTRACJI W.J. CLINTONA	119
3.1. Uwagi wprowadzające	120
3.2. Promocja demokracji w ogólnych założeniach polityki zagranicznej administracji Billa Clintona	122
3.2.1. Clinton – piewca wartości liberalnych w polityce zagranicznej i wewnętrznej	122
3.2.2. Administracja Clintona: retoryka i priorytety	125
3.2.3. Sprawy wspierania demokratyzacji w polityce bezpieczeństwa pierwszej administracji Clintona	128
3.2.4. Strategia „Zaangażowania i Poszerzania”	133
3.2.5. Instytucjonalne aspekty polityki promowania demokracji	135
3.3. Sprawy promowania demokracji w polityce USA wobec Rosji i obszaru poradzieckiego w latach 1993–1997	137
3.3.1. Ogólne założenia polityki administracji Clintona wobec Moskwy a sprawy promowania demokracji	137
3.3.2. Zaangażowanie Waszyngtonu na rzecz reform B. Jelcyna	141
3.3.3. Ograniczenia polityki administracji Clintona wobec Rosji	143
3.3.4. Problemy w stosunkach amerykańsko-rosyjskich a zagrożenia dla przemian w Rosji w latach 1995–1996	147
3.3.5. Amerykańskie programy promowania demokracji w Rosji w latach 1990–1996	150
3.4. „Partnerstwo dla Pokoju” i problem rozszerzenia NATO a sprawy wspierania demokratycznych przemian w państwach dawnego bloku wschodniego	154
3.4.1. „Partnerstwo dla Pokoju” w strategii międzynarodowej Waszyngtonu	154
3.4.2. Problem rozszerzenia NATO z perspektywy amerykańskiej	157
3.4.3. Kryteria członkostwa w sojuszu. Decyzja o rozszerzeniu NATO	159
3.5. Amerykańska polityka wspierania demokratycznej konsolidacji w Europie Środkowo-Wschodniej w latach pierwszej kadencji Billa Clintona	162
3.5.1. Miejsce Europy Środkowo-Wschodniej w polityce międzynarodowej Waszyngtonu po 1992 roku. Rola „Partnerstwa dla Pokoju”	162

Spis treści

3.5.2. Promocja demokracji w Europie Środkowo-Wschodniej w ramach ustawy SEED	164
3.5.3. USA wobec zagrożeń dla procesów demokratyzacji w krajach dawnego bloku wschodniego	167

Rozdział 4

SPRAWY PROMOWANIA DEMOKRACJI W POLITYCE ZAGRANICZNEJ STANÓW ZJEDNOCZONYCH W LATACH 1997–2001	171
4.1. Uwagi wprowadzające	172
4.2. Wspieranie demokratyzacji w polityce zagranicznej i bezpieczeństwa USA w drugiej kadencji Billa Clintona	174
4.2.1. Druga administracja Clintona	174
4.2.2. Finalizacja procesu rozszerzenia NATO	177
4.2.3. Promocja demokracji w założeniach <i>Strategii bezpieczeństwa narodowego</i> w latach drugiej kadencji B. Clintona	180
4.2.4. Główne wyzwania amerykańskiej polityki promowania demokracji w ostatnich latach prezydentury Clintona	184
4.3. Sprawy promowania demokracji w polityce USA wobec Rosji i krajów WNP w latach 1997–2001	186
4.3.1. Podstawowe problemy stosunków amerykańsko-rosyjskich po 1996 roku	186
4.3.2. Pomoc gospodarcza USA dla Rosji po 1996 roku	188
4.3.3. Amerykańskie programy wspierania przemian wewnętrznych w Rosji w latach 1997–2001	192
4.3.4. Problemy demokratyzacji w amerykańskiej polityce wobec Ukrainy w latach 1996–2000	195
4.3.5. Sprawy demokratyzacji w polityce USA wobec regionu przykaspijskiego w ostatnich latach prezydentury B. Clintona	198
4.4. Wspieranie demokratyzacji w polityce USA wobec Federalnej Republiki Jugosławii w latach 1997–2001	201
4.4.1. Zmiany w polityce USA wobec konfliktów na obszarze byłej Socjalistycznej Federacyjnej Republiki Jugosławii po 1994 roku	201
4.4.2. Problem Kosowa w polityce USA wobec Jugosławii po 1996 roku	203

4.4.3. Amerykańskie programy wspierania demokracji w Serbii i Czarnogórze w latach 1996–2000	208
4.4.4. Działania USA na rzecz zmiany reżimu w Belgradzie w latach 1999–2000	210
4.5. Promocja demokracji w polityce administracji Clintona wobec krajów Ameryki Łacińskiej i regionu karaibskiego. Przypadki Haiti i Kuby	214
4.5.1. Ogólne kierunki polityki USA na zachodniej półkuli po 1992 roku. Nowa rola OPA	214
4.5.2. Amerykańska polityka promowania demokracji na Haiti po 1992 roku	218
4.5.3. Promocja demokracji a główne problemy stosunków amerykańsko-kubańskich po 1992 roku	222
4.6. Ograniczenia amerykańskiej polityki promowania demokracji w latach prezydentury Billa Clintona	226
4.6.1. Prymat amerykańskich interesów strategicznych nad promocją demokracji w polityce międzynarodowej Clintona	226
4.6.2. Kwestia zmiany reżimu w amerykańskiej polityce wobec Iraku w latach 1993–2000	228
4.6.3. Nadrzędność interesów gospodarczych nad polityką promowania praw człowieka – przypadek relacji USA–ChRL po zimnej wojnie	231
4.6.4. Próby instytucjonalizacji międzynarodowej współpracy w dziedzinie wspierania przemian demokratycznych – Wspólnota Demokracji (Community of Democracies) oraz Światowy Ruch na rzecz Demokracji (World Movement for Democracy)	235
4.7. Podsumowanie	240
Zakończenie	243
Bibliografia	247
Monografie	247
Artykuły naukowe	262
Raporty ośrodków badawczych i artykuły prasowe	264

Podziękowania

Autor pragnie gorąco podziękować prof. dr. hab. Andrzejowi Mani za wieloletnią opiekę naukową, dzięki której możliwe było przygotowanie zawartych w tym tomie niepublikowanych jeszcze fragmentów rozprawy doktorskiej napisanej pod kierunkiem Profesora, oraz recenzentom doktoratu – prof. dr. hab. Jadwidze Kiwerskiej i śp. prof. dr. hab. Michałowi Chorośnickiemu. Autor składa także gorące podziękowania prof. dr. hab. Janowi Rydlowi – swojemu bezpośredniemu przełożonemu na Uniwersytecie Pedagogicznym, a także prof. dr. hab. Andrzejowi Jaeschke, dyrektorowi Instytutu Politologii UP, oraz dr. hab. prof. UP Magdalenie Mikołajczyk i dr. Ryszardowi Koziolowi, wicedyrektorom Instytutu Politologii UP, za umożliwienie uczelnianego dofinansowania monografii naukowych. Bardzo dziękuję recenzentowi tej pracy w wydaniu monograficznym dr. hab. prof. US Grzegorzowi Ciechanowskiemu oraz dr. hab. prof. UP Małgorzacie Winiarczyk-Kossakowskiej za wskazówki recenzenckie. Chciałem także bardzo podziękować dr. hab. prof. UP Janinie Pach i jej Zespołowi za możliwość pracy i publikacji w Katedrze Ekonomii i Polityki Gospodarczej UP oraz dr. hab. prof. UEK Krystynie Przybylskiej za opiekę naukową nad magisterium autora na Uniwersytecie Ekonomicznym w Krakowie. Szczególne podziękowania autor składa dziekanowi Wydziału Nauk Społecznych UP dr. hab. prof. UP Grzegorzowi Forysiowi i prorektorowi UP dr. hab. prof. UP Krzysztofowi Rogożowi za wsparcie finansowe dla wydania tej monografii.

Wstęp

Niniejsza monografia ukazuje – częściowo utopijne, czego dowiodły następne dwa dziesięciolecia – nadzieje związane z zakończeniem zimnej wojny i jałtańskiego podziału Europy, wyrażane w retoryce prezydenckiej przez symbolizujące nową uniwersalistyczną misję przywódczą Stanów Zjednoczonych idee poszerzania zachodniego obszaru liberalnych demokracji. Takie wyobrażenia światowego pokoju, w ujęciu Kantowskim, uwspółcześionym przez Francisca Fukuyamę jako kres dotychczasowych sporów ideologicznych i ustrojowych, już w świetle zamachów terrorystycznych z 11 września 2001 roku nie wytrzymały konfrontacji z międzycywilizacyjnymi przepaściami, o których pisał Samuel Huntington (*Zderzenie cywilizacji*). Nadmierny optymizm towarzyszący marzeniom o bezkonfliktowym poszerzaniu obszaru demokracji zachodnich zweryfikowały takie niepowodzenia, jak oddalenie się Rosji lat 90. XX wieku od zachodnich standardów ustrojowych, trwałe zatrzymanie reform politycznych w Chińskiej Republice Ludowej i narastanie antyzachodnich nastrojów w świecie muzułmańskim, których symbole to Osama bin Laden i Al-Kaida, a od czasu interwencji USA w Iraku w 2003 roku – Państwo Islamskie. Być może decydującym ciosem dla wizji nowego porządku światowego opartego na pokojowym adaptowaniu się kolejnych regionów świata do instytucji politycznych kręgu sojuszników USA okazała się podjęta przez Władimira Putina odbudowa potęgi militarnej Rosji, pod autorytarnymi rządami odzyskującej pozycję na obszarze dawnego ZSRR i bloku wschodniego, czemu sprzyjały supermocarstwowe sukcesy gospodarcze rywalizujących z mocarstwami zachodnimi autorytarnych Chin.

Struktura pracy obejmuje cztery rozdziały przedstawiające zarys tematyki roli USA w zakończeniu zimnej wojny z perspektywy wojny idei, w której orężem Stanów Zjednoczonych stała się koncepcja promowania (liberalnej) demokracji w ujęciu Kantowskim. Rozdział pierwszy przybliży właśnie

USA wobec zakończenia zimnej wojny...

genezę tej formy zaangażowania na arenie międzynarodowej, kierowanej logiką swoistej *propaganda fidae* (credo amerykańskiej religii publicznej, jaką stała się myśl demokratyzacyjna). W rozdziale drugim wyjaśnione zostały cel i funkcja propagowania demokratyzacji w okresie wielkiego przełomu geopolitycznego czasu prezydentury G.H.W. Busha. Rozdziały trzeci i czwarty zaś przybliżają założenia dotyczące powiększania zachodniego systemu sojuszy i obszaru „demokratycznego pokoju” w okresie prezydentury Billa Clintona. Całość pracy zamyka się w obrębie rozważań nad faktyczną rangą propagowania demokratyzacji w polityce zagranicznej USA (cel czy instrument?) z przekonaniem, że paradoksalnie promowanie demokracji mogło być traktowane zarówno jako cel agendy zewnętrznej Stanów Zjednoczonych, jak i jej instrument.

O tym, że podjęta w książce problematyka nie straciła na aktualności, świadczy nowa zimna wojna, której przejawy to agresja Rosji przeciw Ukrainie w 2014 roku i nielegalna aneksja Krymu, a także koniec traktatu o eliminacji sił nuklearnych średniego zasięgu w Europie (*Intermediate Nuclear Forces* – INF) – w 1987 roku umożliwił on zakończenie zimnej wojny, a w 2019 roku został wypowiedziany przez USA ze względu na potwierdzone przez NATO łamanie tego porozumienia przez Rosję.

Rozdział 1

**PROMOCJA DEMOKRACJI
– CEL CZY INSTRUMENT
POLITYKI ZAGRANICZNEJ USA?**

1.1. Demokracja, demokracja liberalna i demokratyzacja a rola USA na arenie międzynarodowej

Ustrój Stanów Zjednoczonych oraz tę formę rządów, którą amerykańskie administracje usiłowały propagować jako model dla innych państw, określać można mianem demokracji liberalnej¹. Giovanni Sartori pisał, że systemy polityczne o tym charakterze godzą liberalny ideał wolności z demokratyczną zasadą równości w ramach ustroju opartego na zasadzie konstytucyjnej obrony praw obywatelskich i praw mniejszości do udziału w życiu publicznym, w którym władza ma charakter przedstawicielski i pochodzi z wyboru². O ile demokrację rozumieć można jako konsens z udziałem ludu, o tyle demokracja liberalna daje gwarancje wolności politycznej jednostek, uniemożliwiając tyranie większości. Współczesne demokracje liberalne stanowią dziedzictwo państwa liberalnego, spuściznę klasycznego liberalizmu „starych wigów” i ich następców – Johna Locke’a, Jamesa Madisona, Thomasa Jeffersona, Thomasa Paine’a, Adama Smitha, Alexisa de Tocqueville’a, Johna Stuarta Milla i wielu innych³. Systemy liberalno-demokratyczne jako forma rządów panująca we wszystkich krajach świata zachodniego powstały w efekcie długiego procesu ewolucji politycznej. W państwach określanych jako „demokracje” przed wprowadzeniem w pełni demokratycznej formy rządów z reguły obowiązywały już podstawowe zasady liberalizmu politycznego – czego przykładem są zarówno Stany Zjednoczone (gdzie demokracja zapanowała dopiero w okresie prezydentury A. Jacksona), jak i Wielka Brytania oraz demokracje kontynentalne⁴.

Jak podaje Marek Bankowicz, współczesne demokracje liberalne cechuje etos humanistyczny i wyzwolenieczy, dbałość o ochronę praw człowieka i praw mniejszości oraz szeroki zakres swobód obywatelskich i wolności jednostki

¹ G. Sartori, *Teoria demokracji*, przeł. P. Amsterdamski, D. Grinberg, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1994, s. 174 i 449–457.

² *Ibidem*, s. 456–457.

³ *Ibidem*, s. 174; F.A. von Hayek, *Konstytucja wolności*, przeł. J. Stawiński, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2006, s. 253–254.

⁴ J. Baszkiewicz, *Powszechna historia ustrojów państwowych*, Arche, Gdańsk 2001, s. 209–213.

w państwie prawa⁵. Richard Katz wskazywał, że w liberalnej demokracji, uznającej wolność za najwyższą wartość, naród popiera demokratyczną formę rządu, wierząc, że lepiej zabezpieczy ona prawa i swobody obywateli niż inne metody wyłaniania przywództwa. Katz zwraca także uwagę na ścisłe związki liberalnej demokracji z kapitalizmem, ugruntowane w toku historycznego rozwoju demokracji współczesnych, które były już państwami liberalnymi, zanim stały się demokracjami⁶.

Joseph Schumpeter szukał istoty demokracji w wolnej konkurencji o głosy wyborców, stanowiącej jedyną drogę do uprawomocnienia władzy jednostki w państwie demokratycznym. Pisał, że metoda demokratyczna to rozwiązanie instytucjonalnego dochodzenia do decyzji politycznych, w którym jednostki uzyskują moc decydowania poprzez walkę konkurencyjną o głosy wyborców; zaletą tej metody jest demokratyczna samokontrola, stanowiąca zaporę przed „łajdakami i dziwakami”⁷. Według Marka Bankowicza za demokrację można uznawać państwo, w którym ostateczna władza należy do narodu; współczesna demokracja zaś to państwo, w którym władza należy do politycznych reprezentantów narodu, wyłanianych w wolnych wyborach oraz podlegających kontroli i ocenie. Źródłem legitymizacji władzy w demokracji jest zgoda rządzonych⁸. Robert Dahl wskazywał, że prawidłowe funkcjonowanie współczesnych wielkich państw demokratycznych wymaga nie tylko spełnienia podstawowych reguł demokracji, czyli wyłaniania reprezentantów w wyniku regularnych, wolnych i uczciwych wyborów, ale też zachowania wielu innych standardów demokratycznego państwa prawa, takich jak wolność wypowiedzi, prawo obywateli do swobodnego dostępu do informacji czy swoboda działania stowarzyszeń⁹.

Wyróżnia się wiele typów ustrojów demokratycznych: za Robertem Dahlem można mówić o demokracji Madisonowskiej, kładącej nacisk na prymat norm prawno-konstytucyjnych, o demokracji populistycznej głoszącej „rządy ludu” oraz demokracji poliarchicznej opartej na pluralizmie politycznym¹⁰. Warto przypomnieć o istotnym dla spraw wspierania demokracji

⁵ M. Bankowicz, *Demokracja. Zasady, procedury, instytucje*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2006, s. 39–41.

⁶ R.S. Katz, *Democracy and Elections*, Oxford University Press, Oxford–New York 1997, s. 46.

⁷ J. Schumpeter, *Kapitalizm, socjalizm i demokracja*, przeł. M. Rusiński, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1995, s. 336–337 i 367.

⁸ M. Bankowicz, *Demokracja...*, s. 31–32 i 38.

⁹ R.A. Dahl, *What Political Institutions Does Large Scale Democracy Require?*, „Political Science Quarterly” 2005, vol. 120, no. 2, s. 187–197; por. także idem, *Democracy and Its Critics*, Yale University Press, New Haven 1989.

¹⁰ Idem, *A Preface to Democratic Theory*, University of Chicago Press, Chicago 1956; por. M. Bankowicz, *Demokracja...*, s. 59.

podziale na demokracje skonsolidowane i nieskonsolidowane; w wypadku tych pierwszych wszystkie główne siły polityczne respektują ład konstytucyjny i zasady demokracji, w demokracjach nieskonsolidowanych natomiast znaczną rolę w życiu politycznym odgrywają nadal siły sprzeciwiające się demokratycznej formie rządów i dążące do zmiany ustroju¹¹.

A. Antoszewski i Z. Herbut zwrócili uwagę, że przemiany nazywane za S. Huntingtonem „trzecią falą” demokratyzacji zrodziły konieczność rewizji wcześniejszych uproszczonych rozgraniczeń między demokracją a autorytaryzmem, wskazując na problem trudnych do jednoznacznego zaklasyfikowania form ustrojowych w państwach przechodzących okres transformacji – zwłaszcza w tych, które wprowadziły demokratyczne mechanizmy wyborcze, ale ze względu na łamanie praw jednostki i zasad praworządności nie mogły zostać nazwane demokracjami liberalnymi¹².

Po 1989 roku – obok demokracji skonsolidowanych, czyli dojrzałych systemów politycznych opartych na fundamencie państwa liberalnego – powszechnie występowały demokracje nieskonsolidowane, których część przeszła pomyślną drogę od autorytaryzmu do demokracji liberalnej (kraje Europy Środkowo-Wschodniej, niektóre kraje Ameryki Łacińskiej), część nadal ją pokonuje (np. Ukraina, Serbia, Turcja), a inne (np. Rosja, Wenezuela) pozostały w „szarej strefie” fasadowych demokracji; w wielu państwach dążenia do przemian zatrzymano lub zduszono w zarodku (ChRL, Kuba, Białoruś, republiki Azji Środkowej, Iran i większość państw arabskich)¹³.

1.2. Wpływ czynników zewnętrznych na procesy demokratyzacji – stanowiska teoretyczne

Badacze długo pozostawali sceptyczni wobec perspektyw skutecznego wywierania wpływu na procesy demokratyzacji przez siły zewnętrzne¹⁴.

¹¹ M. Bankowicz, *Demokracja...*, s. 45; por. A. Antoszewski, R. Herbut, *Systemy polityczne współczesnego świata*, Arche, Gdańsk 2001, s. 23–34.

¹² A. Antoszewski, R. Herbut, *Systemy polityczne...*, s. 16–19.

¹³ Por. *ibidem*, s. 26–39.

¹⁴ Zob. L. Whitehead, *Three International Dimensions of Democratization*, [w:] L. Whitehead (red.), *International Dimensions of Democratization. Europe and the Americas*, seria „Oxford Studies in Democratization”, Oxford University Press, Oxford–New York 1996, s. 16; G. Pridham, E. Herring, G. Stanford (red.), *Building Democracy? The International Dimension of Democratization in Eastern Europe*, St. Martins, New York 1994, s. 13; por. także A. Przeworski, *Democracy and the Market. Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America*, Cambridge University Press, Cambridge 1991; G. O'Donnell, P. Schmitter, L. Whitehead (red.), *Transitions from Authoritarian*

W kontekście rywalizacji zimnowojennej i powstania dwóch przeciwstawnych bloków historyk Daniel Boorstin podawał w wątpliwość możliwość przenoszenia amerykańskich form ustrojowych do Europy, pisząc:

w obecnych zmaganiach globalnych nie powinniśmy liczyć na nawrócenie innych narodów na amerykańską teorię rządu, lub liczyć na to, że ocalimy Europę Zachodnią przed komunizmem poprzez transplantację amerykańskich instytucji¹⁵.

Nowe spojrzenie na problem wspierania procesów demokratyzacji przyniosły doświadczenia lat osiemdziesiątych ubiegłego wieku, a zwłaszcza przemiany w bloku wschodnim, zinterpretowane przez Francisca Fukuyamę jako świadectwo ostatecznego zwycięstwa liberalizmu i demokracji liberalnej nad autorytarnymi formami rządu¹⁶.

Podług znanej koncepcji Samuela Huntingtona, przedstawiającej procesy demokratyzacji jako „fale” ogarniające kolejne regiony świata, bardzo istotny wpływ na powodzenie przemian ustrojowych w poszczególnych państwach wywierały działania obcych rządów i innych podmiotów zewnętrznych¹⁷. Zdaniem Huntingtona pierwsza fala demokratyzacji miała rozpocząć się w latach 20. XIX wieku wraz z rozszerzaniem się zasięgu oddziaływania amerykańskiej formy rządów i osiągnięć rewolucji francuskiej, którego zwieńczeniem był upadek imperiów Romanowów, Hohenzollernów i Habsburgów; następną falą miały być przemiany następujące po II wojnie światowej, które powiększyły grono demokracji o kolejne kraje europejskie i postkolonialne. Trzecia fala demokratyzacji – pisał Huntington – rozpoczęła się na Półwyspie Iberyjskim od portugalskiej „rewolucji goździków” w 1974 roku; na skutek współwystępowania wielu sprzyjających czynników i procesów wspieranych przez mocarstwa zachodnie liczba krajów demokratycznych wzrosła w latach 1973–1990 z trzydziestu do pięćdziesięciu dziewięciu¹⁸.

Przyspieszeniu procesów demokratycznych przemian sprzyjały zmiany cywilizacyjne – takie jak postęp technologiczny (m.in. w sferze środków masowego przekazu), rosnąca współzależność gospodarcza, intensyfikacja kontaktów międzynarodowych – ale i świadome działania rządów. Jak wskazywał

Rule. Comparative Perspectives, t. 3, Johns Hopkins University Press, Baltimore 1986; R. Dahl, *Democracy and Its Critics*.

¹⁵ D. Boorstin, *The Genius of American Politics*, University of Chicago Press, Chicago 1953, s. 5–6.

¹⁶ F. Fukuyama, *Koniec historii*, przeł. T. Bieroń, M. Wichrowski, Zys i s-ka, Poznań 1992, s. 76–83.

¹⁷ S. Huntington, *The Third Wave. Democratization in the Late Twentieth Century*, University of Oklahoma Press, Norman 1991, s. 85–86.

¹⁸ *Ibidem*, s. 16 i 26.

Huntington, wyróżnić można pięć głównych czynników, które przyczyniły się do procesów nazwanych przez niego „trzecią falą demokratyzacji”: (1) pogłębiający się problem braku legitymizacji systemów autorytarnych i ich porażki na polu gospodarczym, (2) skutki wielkiego wzrostu gospodarczego lat sześćdziesiątych, który doprowadził do powiększenia klasy średniej i podniesienia poziomu życia, (3) zmiany w doktrynie i polityce społecznej Kościoła katolickiego po *Vaticanum Secundum*, w których wyniku duchowieństwo stało się bardziej skłonne do wspierania reform społecznych, (4) zmiana polityki aktorów zewnętrznych – zwłaszcza Wspólnot Europejskich oraz Stanów Zjednoczonych, które od połowy lat siedemdziesiątych modyfikowały politykę zagraniczną w kierunku promocji praw człowieka i demokracji – ale także ZSRR pod przywództwem Gorbaczowa, oraz (5) efekty mechanizmów demonstracji i „kuli śnieżnej” (domina), wzmacnianych przez rozwój środków masowego komunikowania, który umożliwiał szybkie upowszechnianie informacji o postępach przemian, dostarczając wzorców do naśladowania kolejnym społeczeństwom¹⁹.

Szczególnie istotną rolę w rozszerzaniu się grona krajów demokratycznych przypisywać można zwłaszcza temu ostatniemu z wymienionych przez Huntingtona czynników – mechanizmom „dyfuzji demokracji”, związanym z procesami upowszechniania się idei, wzorów ustrojowych i modeli transformacji za sprawą efektu demonstracji, który w dobie społeczeństwa informacyjnego i globalizacji mógł wywołać lawinę wciągającą w fazę przemian kolejne kraje²⁰.

Brytyjski politolog Laurence Whitehead ocenił, że wzrost poparcia dla demokratycznych przemian w kolejnych społeczeństwach mógł być powodowany przede wszystkim obrazami lepszego życia w państwach liberalno-demokratycznych, które kształtowały oczekiwania i aspiracje mieszkańców krajów autorytarnych²¹. Whitehead wyróżniał trzy zasadnicze modele interakcji, w odniesieniu do których należało rozpatrywać znaczenie międzynarodowych czynników demokratyzacji: „zarażania się” (*contagion*), „kontroli” (*control*) oraz „przyzwolenia” (*consent*)²². W pierwszym wypadku demokracja rozszerzała się na zasadzie bliskości geograficznej, na skutek naturalnego odwzorowywania instytucji politycznych panujących w krajach sąsiednich. W drugim scenariuszu – „kontroli” – demokracja była wykorzystywana przez panującego nad procesem przemian aktora zewnętrznego jako rodzaj

¹⁹ *Ibidem*, s. 45–46.

²⁰ *Ibidem*, s. 100–106.

²¹ L. Whitehead, *Three International Dimensions of Democratization*, s. 21–22.

²² *Ibidem*, s. 4–9.

„szczepionki”, mającej zapobiegać negatywnym z określonego punktu widzenia scenariuszom ewolucji politycznej danego kraju; przykładem „kontrolowanej” demokratyzacji w ocenie Whiteheada mogły być działania USA wobec państw Europy Zachodniej po 1945 roku. W modelu „przyzwolenia” demokratyzacja następowała poprzez współpracę struktur zewnętrznych i wewnętrznych, często przybierającą postać rozszerzenia bloków lub porozumień państw demokratycznych – takich jak Wspólnoty Europejskie czy NATO – o kolejnych członków²³.

Inni badacze zwracali uwagę na wpływ „impulsu demokratycznego”, który mógł być efektem współwystępowania kilku czynników – demonstracji niezadowolenia społecznego spowodowanego niskim poziomem życia, rozszerzania się dostępu do informacji, ale także aktywności aktorów zewnętrznych udzielających świadomego wsparcia procesom demokratyzacji np. przez inicjatywy ze sfery pomocy zagranicznej, takie jak plan Marshalla²⁴. Jak stwierdził S.M. Lipset, o sukcesie procesów demokratyzacji mogły decydować przede wszystkim uwarunkowania socjoekonomiczne, takie jak zasady podziału majątku narodowego, podziały klasowe, poziom wykształcenia, ogólna jakość życia²⁵.

Rzeczywista rola USA i innych państw zachodnich w procesach demokratyzacji pozostaje przedmiotem naukowej dyskusji. Badacze różnią się w ocenach, w jakim stopniu bezpośrednio i pośrednio działania Waszyngtonu mogły stanowić bodziec sprzyjający demokratycznym przemianom w poszczególnych krajach. Wspomnieć należy, że pomiar „wagi” poszczególnych czynników składających się na uwarunkowania międzynarodowe procesów demokratyzacji oraz wykazanie przyczynowo-skutkowych zależności między polityką promowania demokracji prowadzoną wobec danego państwa a postępem transformacji jest wyjątkowo trudny²⁶. Niemniej autor uznaje za miarodajne oceny takich badaczy, jak m.in. S. Huntington, L. Whitehead, G. Pridham czy J.L. Gaddis, którzy przyznawali Stanom Zjednoczonym znaczącą rolę w przebiegu przemian tzw. trzeciej fali demokratyzacji, polegającą nie tylko na działaniach w sferze stosunków bilateralnych, ale też na

²³ *Ibidem*, s. 4–9 i 15–18.

²⁴ Zob. G. Wekkin, M. Kelley, D. Whistler, M. Maggiotto (red.), *Building Democracy in One Party Systems. Theoretical Problems and Cross-Nation Experiences*, Praeger, Westport–London 1993, s. 6–8.

²⁵ L. Diamond, S.M. Lipset, J. Linz, *Building and Sustaining Democratic Government in Developing Countries. Some Tentative Findings*, „World Affairs” 1987, vol. 150, no. 1, s. 5–18.

²⁶ Por. G.T. Allison jr., R.P. Beschel jr., *Can the United States Promote Democracy?*, „Political Science Quarterly” 1992, vol. 107, no. 1, s. 81–98.

przebudowie międzynarodowego układu sił w kierunku umożliwiającym postępy demokratycznych reform²⁷.

Niezależnie od rzeczywistych efektów działań na rzecz wspierania procesów demokratyzacji trudnym do rozstrzygnięcia zagadnieniem pozostają motywy mocarstw przedstawiających się jako promotorzy demokracji. L. Whitehead wskazywał, że odbierane jako forma altruizmu poparcie dla demokracji – jeśli miało, tak jak polityka USA, charakter selektywny, a nie bezwarunkowy – nie wykraczało w istocie poza logikę realistycznego dążenia do umacniania narodowej potęgi względem geopolitycznych rywali²⁸. G. Pridham zwracał uwagę, że w wypadku Stanów Zjednoczonych kwestia promowania demokracji z reguły była łączona z zaspokajaniem interesów gospodarczych²⁹. Lubomir Zyblikiewicz, odnosząc się do polityki USA wobec Ameryki Łacińskiej, stwierdził, że choć co do zasady Stany Zjednoczone wolały widzieć za granicą stabilne rządy liberalno-demokratyczne, w realiach zimnowojennych niejednokrotnie decydowały się na udzielanie poparcia reżimom wojskowym, mając na uwadze ryzyko destabilizacji i wzrostu znaczenia sił lewicowych³⁰.

1.3. Amerykańska promocja demokracji – zarys zagadnienia

Promowanie demokracji (*a promotion of democracy*) można najogólniej zdefiniować – za Senatem Stanów Zjednoczonych – jako działania, które

wspierają dobre rządy, prawa człowieka, niezależne media i praworządność, a także w inny sposób wzmacniają możliwości działania demokratycznych partii politycznych, organizacji pozarządowych i obywateli, aby wspierać rozwój demokratycznych krajów oraz instytucji i praktyk, które opierają się na zasadzie odpowiedzialności wobec obywateli³¹.

²⁷ S. Huntington, *The Third Wave...*, s. 91; L. Whitehead, *Three International Dimensions of Democratization*, s. 14; J.L. Gaddis, *Zimna wojna. Historia podzielonego świata*, przeł. B. Pietrzyk, Znak, Kraków 2007, s. 308–309; G. Pridham, E. Herring, G. Sanford (red.), *Building Democracy?...*, s. 11–12.

²⁸ L. Whitehead, *Three International Dimensions of Democratization*, s. 10.

²⁹ G. Pridham, E. Herring, G. Sanford (red.), *Building Democracy?...*, s. 11–12.

³⁰ L. Zyblikiewicz, *Polityka USA wobec Ameryki Łacińskiej i Karaibów w latach 1981–1988*, Wydział Prawa i Administracji Uniwersytetu Jagiellońskiego, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, Kraków–Warszawa 1992, s. 24–25.

³¹ „To ensure a common understanding of democracy programs among United States Government agencies, the Committee defines in the act the ‘promotion of democracy’ to include programs that support good governance, human rights, independent media, and